

ОСТРОЗЬКІЙ БІБЛІЇ – 420

Виповнилося 420 років від виходу в світ першого повного друкованого видання книг Вітхого й Нового Завітів у перекладі церковнослов'янською мовою. Надрукована Іваном Федоровим 1581 р. на Волині, в Острозі, ця Біблія тому й називається Острозькою. Серед усієї вітчизняної стародрукованої спадщини це, мабуть, найславетніший та, значною мірою, найважливіший кириличний стародрук. Вихід у світ Острозької Біблії був помітною подією в культурному житті не лише українського, а й усіх слов'янських народів. Сам факт наявності слов'янської друкованої Біблії кириличним шрифтом сприяв зміцненню самосвідомості православних народів, підносив престиж церковнослов'янської мови як знаряддя літературної творчості та міжслов'янського літературного спілкування. Окрім величезної ролі, яку ця книга відіграла в боротьбі українського народу за релігійну й національну незалежність, проти експансії католицизму, вона стала свого часу для Заходу своєрідним свідченням ідеологічної та духовної зрілості українців і білорусів.

Цій події було присвячено книгознавчі читання, що відбулися в Дні слов'янської писемності, 25 травня 2001 р., у Відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Генеральний директор НБУВ, академік НАН України О. С. Онищенко підкреслив усеслов'янське значення Острозької Біблії, зачитав піднесений вислів М. Андрелли, зроблений ним на полях одного з примірників цієї вічної книги. Перше друковане видання слов'янської Біблії, наголосив доповідач, було великою і дуже складною справою. Воно потребувало не лише значних коштів, а й здібних, освічених, відданих справі людей. Як відомо, книгу випустив у світ Іван Федоров, але не можна забувати й діяльності всієї Острозької наукової школи, діячі якої звірили багато варіантів перекладів Святого Письма: надісланий з Москви рукописний список т. зв. Геннадієвської Біблії,

існуючі друки Ф. Скорини, грецькі, латинські та інші переклади Біблії. Дослідники здавна відзначали прагнення острозьких перекладачів і редакторів зробити слов'янський текст зрозумілішим і відповідним для вираження Святого Письма. Впродовж кількох століть православний слов'янський світ користувався текстами Острозької Біблії. Це видання і до сьогодні залишається багатим полем для досліджень, зокрема лінгвістичних. Потребують, вважає доповідач, подальших досліджень особливості, видавничі варіанти, філіграні окремих примірників. Учений нагадав і про існування примірників з двома варіантами післямов і вихідними даними 12. 07. 1580 р. та 12. 08. 1581 р.

Продовжила цю тему і зробила спробу розкрити загадку двох післямов Острозької Біблії відома дослідниця вітчизняних стародруків к. ф. н. В. П. Колосова. На титульному аркуші всіх примірників, підкреслила вона, вказано 1581 р. виходу книги, але в деяких примірниках справді є коротка післямова церковнослов'янською мовою, датована 1580 р. Концепція Острозької школи, відзначила дослідниця, успадкувала традицію оформлення рукописних книжок та першодруків. Варіант післямови 1580 р. подібний до вміщеної в московському виданні Апостола Івана Федорова. Післямова, датована пізніше, написана двома мовами, має, крім церковнослов'янського, паралельний грецький текст і надрукована у формі хреста. Вона відрізняється від I варіанта за змістом, стилем і відповідає початкові книги. Всі світські титули I варіанта щодо князя К. В. Острозького у II відкидаються, натомість залишено «православник», знято самопринизливі означення особи друкаря. Різні дати випуску на останньому аркуші книги дали підставу деяким ученим говорити про два видання (два заводи) Острозької Біблії. Проте ще в 40-х роках ХХ ст. російська дослідниця А. С. Зьорнова на підставі ретельного вивчення 34 примірників переконливо довела, що було лише одне видання; комбінація варіантів на-

бору (вона встановила 29) абсолютно випадкова¹. Більше того, існують примірники з двома вихідними аркушами – за 1580 і 1581 роки². Можливо, спочатку передбачалося завершити видання до 12 липня 1580 р., але, побачивши, що запізнюються, припинили друкувати аркуші з цією датою і замінили їх новими. Аркушів з вихідними даними за 1580 р., підкреслювала А. С. Зьорнова, майже вдвічі менше, ніж аркушів, датованих 1581 р. Імовірно також, що зазначення часу виходу книги довелося змінювати внаслідок збільшення тиражу. Робота над її виданням тривала кілька років, тираж для того часу був величезним, можливо, в межах 1500. Відомо, що тільки до Львова І. Федоров привіз близько 400 прим. Аркуші, як з'ясовано, друкувалися не послідовно: кінцеві раніше від початкових. На думку В. П. Колосової, коли редактор Г. Смотрицький завершив працю над передмовами, він, імовірно, запропонував замінити вже надруковану післямову відповідно до стилю всієї книги. Такий варіант післямови мав підкреслити грекофільську, православну орієнтацію видавців.

Про острозькі видання І. Федорова в ЦНБ Харківського національного університету ім. В. Каразіна розповіла заввідділом ретровидань названої книгозбірні А. В. Євтушенко. В колекції цього відділу зберігаються друковані І. Федоровим львівський Апостол, Псалтир і Новий Завіт, два примірники Острозької Біблії. Ці першодруки давно введені до наукового обігу. А 1994 р. було виявлено покажчик до Нового Завіту, укладений, як відомо, Тимофієм Михайловичем, – «Книжка, собрание вещей нужнейших вкратце скорого ради обретенія в Книзи новаго завета». З'ясовано, що даний примірник надійшов до університетської бібліотеки ще 1873 р., має ряд власницьких записів ХІХ ст. Один із колишніх власників книжки, вихованець Харківського університету, автор багатьох праць, у тому числі з бібліографії та історії книги, Петро Іванович Кеппен (1793–1864) придбав цей примірник на Нижньонгородському ярмарку 1840 р. Згодом більшу частину його великого книжкового зібрання було подаровано бібліотекам Москви, Одеси та Харкова. П. І. Кеппен, нагадаємо, був активним учасником Рум'янцевського гуртка, відомим збирачем пам'яток. Цікаві також найдавніші записи на примірнику – зокрема, поетична загадка. Збереженість примірника задовільна, всі аркуші, окрім титульного, є. Папір, імовірно, походить з Буської фабрики. Видання

¹ Зьорнова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. — М., 1947. — С. 79.

² Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. — М., 1974. — С. 148.

досить рідкісне, всього таких у світі не більше 15 прим., у т. ч. в Україні – два.

У книгознавчих читаннях взяли участь також І. І. Кононенко, головний бібліотекар відділу колекцій, рідкісних видань та рукописів ЦНБ Харківського національного університету ім. В. Каразіна, та Н. В. Маркман, бібліограф відділу рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Їхні виступи були присвячені бібліотеці Стефана Яворського. І. І. Кононенко нагадала, що дане зібрання за кількістю книжок займало шосте місце в Росії. Про любов С. Яворського до книжок і власної збірки свідчить «Прошальна елегія», написана ним латиною, яку переклав українською, серед інших, М. Зеров. Дослідження цієї бібліотеки свого часу здійснив С. І. Маслов. На необхідності подальшого вивчення її збереженої частини наполягав О. І. Білецький. У Харкові цю роботу розпочала В. К. Мазманьянц. Книги з бібліотеки С. Яворського потрапили до місцевого університету 1919 р. з Харківського Покровського монастиря, серед них 54 видання ХVІ ст., 300 видань ХVІІ ст., 4 – ХVІІІ ст., 8 – не датовані. З усіх книжок 306 надруковано латинським шрифтом і лише 4 – кириличним. Це насамперед література західноєвропейських теологів, твори отців церкви. Більшість примірників містить власноручні записи С. Яворського, є автографи І. Гізеля, С. Полоцького, А. Радивиловського. Університетська бібліотека планує переглянути всі видання ХVІІІ ст. Мета – виявити нові примірники з зібрання С. Яворського.

Н. В. Маркман розповіла про окремі примірники з даної бібліотеки в зібранні ХДНБ, назвала проповіді П. Скарги, теологічні трактати М. Ольшевського, книги І. Галятовського, Л. Барановича, Я. Крашевського, риторику Я. Квяткевича та багато ін. Цікавився Стефан Яворський також медициною, філософією, історією. Називати точну цифру збережених примірників з його бібліотеки поки що рано: приналежність деяких книжок до цього зібрання можна лише припустити. Існує каталог самого С. Яворського, каталоги, складені при передачі бібліотеки в Харків. Це дає підстави проводити реконструкційну роботу щодо з'ясування первісного складу колекції.

На книгознавчих читаннях було продемонстровано електронний каталог кириличних видань друкарні Михайла Сльозки з фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. Представили його заввідділом рідкісних видань ЛНБ к. і. н. О. М. Колосовська та завкафедрою електронних видань Української Академії друкарства (УАД) к. т. н. І. З. Міклушко. За кількістю примірників колекція кирилических стародруків у ЛНБ є другою в Україні

після НБУВ. На початку 90-х років дослідження цих пам'яток активізувалося. Було видано друком кілька випусків каталогу, що розкривають частину фондів. Наприкінці 1999 р. УАД стала учасником проекту «Електронні видання» Міжнародного фонду «Відродження», що охоплює видання друкарні видатного львівського друкаря XVII ст. М. Сльозки. У передмові електронного видання подано розповідь про його діяльність; каталог містить науковий опис 13 видань та всіх збережених у ЛНБ їх примірників; титульні аркуші точно відтворено з найвищою якістю, їх можна розглядати в збільшеному масштабі. Так само зафіксовано практично всі гравюри-ілюстрації. Каталог має певну мистецьку цінність – над його створенням працювали, крім програмістів, і дизайнери. Переведення в електронну форму виконано з використанням цифрової камери, всі зображення можна роздруковувати. Програма передбачає механізм пошуку інформації. Презентація каталогу викликала велике зацікавлення присутніх.

Повідомлення співробітниці НБУВ Ю. М. Шемети було присвячене суперекслібрису онуки князя К. В. Острозького Анни Алоїзи Острозької-Ходкевич (1603–1654) на виданнях з фондів Бібліотеки. Серед розпорошених давніх колекцій книг, що свого часу різними шляхами надійшли сюди, до фондів потрапили стародруки бібліотеки колишнього Острозького єзуїтського колегіуму, відкритого нею 1624 р. Дослідниця виявила у фондах відділу стародруків та рідкісних видань книги переважно теологічного характеру, ймовірно, подаровані колегіуму фундаторкою.

До 420-річчя виходу Острозької Біблії у відділі стародруків та рідкісних видань було підготовлено виставку примірників видання. Екскурсію по ній для учасників книгознавчих читань провела н. с. відділу Н. П. Бондар.

Виставка складалася з двох частин – стародруків та сучасних досліджень, присвячених вивченню Острозької Біблії. Саме її примірники 1581 р. і стали основою експозиції. Вісімнадцятипримірникове зібрання цього видання в НБУВ, що є найбільшим в Україні та одним з найбільших у світі, було представлено на виставці 10 книгами. Відвідувачі могли ознайомитися з характерними особливостями оформлення видання, його складовими частинами, ілюстраціями, найцікавішими провенієнціями, оправами тощо. В експозиційних вітринах демонструвалися різні сторінки відкритих примірників Біблії: титульний аркуш у гравійованій рамці; герб князя К. В. Острозького з віршем на герб, складеним Г. Д. Смотрицьким; передмови від імені К. В. Острозького та Г. Д. Смотрицького; початок основного тексту; елементи художнього оформлення; дві післямови, датовані 1580

та 1581 роками. Одна із представлених Біблій містила обидва варіанти післямови.

Взагалі, видання Острозької Біблії 1581 р. належить до визначних зразків не тільки українського, а й світового друкарства. Книга надрукована великим форматом, в аркуш (2°). Вона містить 628 арк., або 1256 стор., що складають 104 зшитки. Набір здійснено двома шпальтами по 50 рядків у кожній. Усього використано шість різних за розмірами та графікою шрифтів – чотири кирилических та два грецьких. За підрахунками книгознавців, Острозька Біблія містить 3240 тис. друк. знаків. Орнаментальне оздоблення представлене 80 заставками з 16 дощок, 70 кінцівками з 17 дощок, значною кількістю ініціалів, а також композиціями з набірною орнаменту. У виданні використано папір принаймні з 18 папірень, переважно українського та польського походження. Загалом у примірниках цієї книги виявлено до 50 різновидів філіграней.

На виставці експонувалися Острозькі Біблії зі збірок Київської духовної академії, Печерської лаври (КПЛ), Київського університету Св. Володимира, Видубицького, Пустинно-Микільського, Харківського Преображенського монастирів, Софійського собору тощо. На двох примірниках із бібліотеки КПЛ було представлено записи початку XVIII ст. архимандрита лаври Іоанікія Сенютовича та визначного українського гравера, її ченця Антонія (Олександра) Тарасевича. Примірник із зібрання Микільського монастиря містив записи того самого часу ченця Маркіяна Белевича про подарування йому книжки відомим державним діячем, київським воєводою Д. М. Голіциним.

Найдавніші маргінальні записи збереглися на Біблії з бібліотеки Університету Св. Володимира. Їх виконав у 1594 р. в білоруському містечку Подорозьку Василь Зенкевич. Він, на зразок західних Біблій, розбив увесь текст Святого Письма на окремі вірші, або версети, а також залишив потекстові коментарі, які потребують подальшого дослідження. Потім Біблія зберігалася в Жировицькому монастирі під Слонимом, а наприкінці XVIII ст. пополнила багате на стародруки зібрання останнього польського короля С. А. Понятовського, у складі якого перебувала в бібліотеках Кременецького ліцею та Київського університету. Це одне з кількох кирилических видань у книжковій збірці С. А. Понятовського, яке є гордістю НБУВ.

Біблію з приватної бібліотеки російського вченого та бібліофіла В. О. Вітта було придбано в його нащадків у 1965 р. в складі добре укомплектованої збірки рукописних і друкованих кирилических книг. Раніше вона належала відомому російському комісіонеру і збирачеві стародруків С. Ф. Севастьянову.

Досить скромне художнє оформлення книги та відсутність ілюстрацій у тексті спонукали деяких читачів прикрашати власний примірник, вклеюючи або вплітаючи туди гравюри або мініатюри. Два з представлених примірників демонстрували саме такі випадки ілюстрування Біблії за допомогою книжкових гравюр з інших видань. Так, згаданий примірник зі збірки О. Тарасевича прикрашений яскраво розфарбованими фронтисписними гравюрами із зображеннями апостолів з віленського Євангелія П. Мстиславця 1575 р. Примірник Видубицького монастиря проілюстрований вклеєними зображеннями апостолів з дощок роботи П. Беринди бл. 1616 р.

Один із двох примірників з бібліотеки Софійського собору (зараз зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ) виявився надзвичайно раритетним завдяки 30 вставленим аркушам іншого набору, які серед книгознавців дістали назву «віленських аркушів». Вважається, що до недодрукованих примірників, які залишилися після смерті І. Федорова в його кредиторів та були придбані віленськими видавцями Мамоничами, останні бл. 1595 р. додрукували відсутні сторінки. Взагалі примірники з «віленськими аркушами» вельми рідкісні – в світі їх відомо всього п'ять. Шрифт у них дрібніший порівняно з острозьким, більш нахилений, набір зроблений, очевидно, поспіхом, тому недбалый та неохайний.

В експозиції можна було ознайомитися із московським виданням Біблії 1663 р., що стало другим після острозького повним кириличним виданням тексту Святого Письма. Ця Біблія передрукована з Острозької, лише внесені деякі несуттєві зміни, що зазначається в її передмові.

Спробу передруку Острозької Біблії було здійснено також у 1914 р. московською старообрядницькою друкарнею. Цікаво, що ця Біблія прикрашена багатьма ілюстраціями в давньоруському стилі. Ці ілюстрації з т. зв. Лицьового зводу – визначної пам'ятки російського літописання, створеної за наказом Івана Грозного в 1568–1576 рр., тобто майже одночасно з Острозькою Біблією. Примірники Біблії 1914 р. сьогодні достатньо рідкісні, навіть більше, ніж оригінал, – їх близько 20. У відділі стародруків НБУВ зберігається один з них.

Сучасне факсимільне видання Острозької Біблії підготовлене 1983 р. у Вінніпезі та віддруковане в Лондоні, як зазначено на книжці, «з нагоди ювілею тисячоріччя хрещення України в святу православну віру 988–1988». Представлений примірник належав раніше до бібліотеки Анни Фігус-Ралько з Вінніпега. Факсиміле зроблене з неповного примірника – в ньому не було семи кінцевих аркушів.

З тисяч публікацій, присвячених Острозькій

Біблії, на виставці було представлено сучасні монографічні дослідження, каталоги, а також роботи, в яких висвітлюються особливості саме примірників НБУВ. Підкреслимо: примірники зібрання НБУВ були об'єктами дослідження не одного покоління книгознавців. Відомості про них знаходимо в публікаціях П. М. Попова, С. І. Маслової, В. І. Барвінка, Я. Д. Ісаєвича, Я. П. Запаска, О. Я. Мацюка, Є. Л. Немировського, Ю. А. Лабинцева, М. А. Шамрай, Н. П. Бондар, зібраних на виставці.

Серед монографій центральне місце зайняли публікації А. С. Зьорнової, Я. Д. Ісаєвича, Є. Л. Немировського, Я. П. Запаска та ін. Так, Я. Д. Ісаєвич у додатках до монографії «Літературна спадщина І. Федорова» в масиві записів на усіх відомих йому примірниках фєдорівських видань, у тому числі Острозької Біблії, подав переважну більшість власницьких записів з примірників НБУВ.

У статті О. М. Мацюка, присвяченій аналізу паперу Острозької Біблії, значна кількість філіграней знята з примірників НБУВ. Про видавничий варіант Острозької Біблії, прототип елементів її оформлення, а також найцікавіші записи (на прикладі примірників НБУВ) йдеться в матеріалі М. А. Шамрай. Публікації В. О. Романовського та А. С. Зьорнової і каталог ювілейної виставки, складений С. І. Масловою, вводять у науковий обіг рідкісний примірник нашої збірки з «віленськими аркушами».

Маємо надію, що виставка, присвячена 420-літтю виходу в світ Острозької Біблії, яка по праву вважається культурним явищем загальносвітового масштабу, привернула увагу не тільки фахівців, а й широкого кола зацікавлених і сприятиме зростанню їх інтересу до вивчення нашої давньої книжкової спадщини.

*Галина Ковальчук,
к. і. н., заввідділом стародруків та
рідкісних видань НБУВ,
Наталія Бондар,
в. о. н. с. того ж відділу,
Роман Кисельов,
м. н. с. того ж відділу*

© Ковальчук Г. І., Київ, 2001
© Бондар Н. П., Київ, 2001
© Кисельов Р. Є., Київ, 2001